

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ, ЕКОНОМІЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ВІДНОСИНАХ

Микола Варварцев

ДЖУЗЕППЕ ГАРІБАЛЬДІ: МОРСЬКИМИ ШЛЯХАМИ В УКРАЇНУ (1824–1834 рр.)

У статті розглядається ранній період (1824–1834 рр.) біографії видатного громадсько-політичного і військового діяча Джузеппе Гарібальді, історія його морських плавань «на Схід» й перебування в Одесі, Таганрозі, Керчі. Аналізується його участь в освоєнні шляхів міжнародної торгівлі між країнами Середземномор'я і Північною Україною. Особливу увагу приділено знайомству Гарібальді-мореплавця із становищем і боротьбою пригноблених народів Європи й приєднанню його до національно-визвольної організації «Молода Італія».

Ключові слова: *Джузеппе Гарібальді, Італія, Україна, міжнародні торговельні зв'язки, національно-визвольна боротьба, «Молода Італія».*

Джузеппе Гарібальді — історична постать світового масштабу. Його життя і праця надихали й живили в ХІХ ст. масові народні рухи, перетворення суспільних відносин в країнах. Сучасники називали його «героєм Двох Світів» («Старого» — Європи і «Нового» — Америки). Ім'я Гарібальді пов'язане з поворотними подіями в Італії — визволенням з-під чужоземного панування і об'єднанням в єдиній національній державі, з боротьбою за свободу інших народів. В Україні на «гетьмана Гарібальдія» чекали кріпаки-селяни напередодні і під час проведення царським урядом реформи 1861 р. Його популярність надзвичайно зросла з вибухом війни за незалежність, яка почалася 1859 р. проти австро-імперського режиму в Північній Італії, де він очолив підрозділи альпійських стрільців-волонтерів, а наступного року — військово-морську експедицію «Тисячі» для повалення деспотичного правління неаполітанських Бурбонів. Хоча приїзд італійського визволителя-«гетьмана» так і лишився в народній уяві і переказах, саме тоді стало відомо, що Гарібальді перебував в Україні — задовго до своєї героїчної слави. Звістка

про це поширилася після його розмови з журналістом і поетом Миколою Бергом у червні 1859 р. в приальпійському містечку Тірано, до якого останній дістався, щоб взяти особисту участь у визвольній війні під орудою легендарного генерала. З перших хвилин зустрічі Гарібальді згадав про своє минуле. З його слів М.Берг коротко написав у своїй кореспонденції, надісланій до московського журналу «Русский вестник»: «він був в Одесі і Таганрозі»¹. А вже 1860 р. на Заході вийшли друком мемуари Гарібальді в редакційній версії визначного французького романиста Олександра Дюма². Ця книжка одразу набула великого розголосу і впродовж багатьох років служила головним джерелом відомостей про життя і діяльність уславленого італійця, в тому числі про поїздки до Одеси і Таганрога. З небаченою оперативністю того ж року її переклад з'явився в Російській імперії — в Санкт-Петербурзі³. Одночасно там же журнал «Отечественные записки» опублікував біографічний нарис⁴, який поклав початок низці аналогічних публікацій в інших часописах, де також йшлося про чорноморсько-азовські плавання Гарібальді. Проте ні в цих, ні в подальших виданнях не ставилося за мету подати бодай якийсь систематизований опис згаданих подорожей. Усі сюжети викладалися фрагментарно, без хронологічних позначень і зводилися до кількох констатацій: 1) перша морська подорож відбулася до Одеси на бригантині «Костанца» під керівництвом капітана Анджело Пезанте, 2) плавання до Таганрога запам'яталося Гарібальді зустріччю з одним італійським революціонером (прізвище не називалося), 3) на кораблі «Союз» пройшла «третя» поїздка до Одеси⁵. Про ті ж самі епізоди повідомляли «Мемуари» видані 1907 р. в остаточній редакції (1871–1872 рр.) самого Гарібальді⁶.

Нині історична гарібальдіана складає майже неосяжний за кількістю масив видань, який щороку поповнюється розвідками з різної тематики. Сформувався окремий напрям, присвячений міжнародним зв'язкам Гарібальді — з південноамериканськими республіками, Францією, Іспанією, Великою Британією, Австралією, Польщею, іншими країнами. Тимчасом щодо української теми можна говорити лише про розширення її фактологічної бази завдяки біографічним дослідженням середини ХХ ст. — поч. ХХІ ст. В італійській літературі серед них слід особливо відзначити працю «Джузеппе Гарібальді, моряк торговельного флоту» П. Фортіні (1950 р.)⁷, якому вдалося в результаті багаторічних обстежень архівів Італії і Франції розшукати низку документів, пов'язаних з роботою Гарібальді на торговельних суднах. Архівними знахідками, зокрема, послуговується одна з новітніх праць — монографія (видання 2001 і 2004 рр.) історика Рісорджименто А. Широко⁸. Разом з тим продовжують виходити книги (І. Монтанеллі і М. Моцца, 2002, 2007⁹ та ін.), де висвітлення раннього періоду діяльності національного героя Італії, як і раніше, обмежується відомим мемуарним матеріалом.

Українська історіографія представлена біографічними нарисами, які вперше з'явилися на початку ХХ ст. на хвилі піднесення українського національного руху. Їх автори — С. Русова (1905 р.), І. Бондаренко (1908 р.), С. Степняк (переклад з російської, 1920 р.), розповідаючи про боротьбу фундатора об'єднаної Італії, привертали увагу до зв'язків Гарібальді з Україною¹⁰. Радянська історіографія (А. Лур'є, 1938, 1957; В.Ю. Невлер, 1957, 1961, 1966 та ін.)¹¹, яка регулярно зосереджувалася на темі «Гарібальді і Росія» в контексті ідейних зв'язків і політичних контактів італійського діяча з російськими демократами, проте, не дійшла до спеціальної студії про його перебування на півдні країни, задовольняючись повторенням тих поодиноких відомостей, які містилися в його «Мемуарах».

У даній статті робиться спроба зібрати розпорошений по різних мемуарах, архівах, часописах і дослідницьких працях фактичний матеріал і на його основі відтворити в цілому історію перебування Гарібальді в Україні. Перш за все слід зважати, що ці зв'язки мали характер періодичних відвідин, зумовлених роботою на суднах, які курсували на морських шляхах Південної Європи і Близького Сходу, а мореплавство стало його успадкованим заняттям. Джузеппе Гарібальді народився і виріс у приморському місті Ніцці, яке перебувало в складі наполеонівської Франції, а після 1814 р. — сардинської монархії. Батько Дж. Гарібальді — Доменіко був власником тартани — невеликого однощоглового вітрильника під назвою «Санта Репарата», якому за морським регламентом дозволялися прибережні плавання — каботаж. Хоча в родині не хотіли бачити сина продовжувачем справи батька, вельми важкої і небезпечної, Джузеппе від дитячих літ не полишав мрії про морську професію. Про те, що його вибір узяв гору, засвідчує знайдений в архіві Ніцци реєстр юнг міста за 1821–1825 рр. У послужному списку (порядковий номер 389) зазначалося, що Джузеппе Марія Гарібальді, сина Доменіко і Рози Раймонді, зараховано до складу юнг «12 листопада 1821 р.»¹². На цей час Джузеппе вже було 14 років і відтепер він мав право вступати до корабельних екіпажів і брати участь у далеких плаваннях.

Ніцца, яка нині є знаменитим курортом, за доби Гарібальді була важливим портом Сардинії, судна якого виконували не тільки короткі каботажні, а й багатомісячні рейси до країн Леванту і Чорного моря, звідки поверталися завантажені здебільшого українською пшеницею. У Ніцці продажем зарубіжного збіжжя порядкувала торговельна компанія братів Лоренцо і Франческо Джоанів, яким належали й судна. Відтак життя та праця багатьох жителів Ніцци і сусідніх лігурійських містечок були тісно пов'язані з торговельним судноплавством, а згадки і розмови про міста північного Причорномор'я та Приазов'я — звичними у

спілкуванні. У такому середовищі юний Гарібальді безперечно чув про Одесу і Таганрог задовго до зустрічей з ними.

Перша нагода вирушити у далеке плавання сталася у зв'язку з підготовкою до рейсу в Одесу бригантини негоціантів Джоанів, яка називалася «Костанца». Її команда складалася з моряків із Сан-Ремо, мешканцем якого був і капітан Анджело Пезанте. Згадуючи ці подробиці, Джузеппе Гарібальді, проте, обминув питання про час поїздки, що є ключовим для студії початку морської діяльності народного героя Італії й водночас для встановлення хронологічних меж «українського» періоду його життя. Адже в пошуках відповіді праці різних авторів заповнювалися датами, суперечливими одна одній. 1959 р. була опублікована масовим тиражем книжка історика-італіяніста В.Ю. Невлера, в якій стверджувалося, що у першу подорож до Одеси Джузеппе відправився, будучи юнгою, коли йому «було 10 років»¹³, тобто 1817 р. Цей явно міфологізований факт (за визнанням самого Дж. Гарібальді, батько не дозволяв йому займатися мореплаванням «до п'ятнадцяти років»¹⁴) протягом десятиліть перекочує від одного видання до іншого. Ще одна поширена в історіографії версія, джерелом якої стали цитовані вище слова Гарібальді, називає 1822-й рік (І. Монтанеллі і М. Ноцца, 1982, 2002, 2007; М. Галло, 1988, переклад з франц., тощо)¹⁵. Але звернімося до цитованого послужного списку юнги Гарібальді, де є графа, призначена для реєстрації плавань протягом того чи іншого року. Перший запис торкається саме 1824 р.: «29 січня йому [Гарібальді] дозволено знаходитися у плаванні впродовж одного року на російській бригантині «Костанца» капітана Пезанте Анджело». Нижче помітка про завершення плавання: «покинув судно 28 липня»¹⁶. Місця ж для записів про попередні роки (1822 і 1823) залишилися порожніми, а під позначкою «1821 р.», якою відкривається графа, йдеться про відношення юнги до військової служби в майбутньому, після набуття дворічного стажу плавань. Остання в документі нотатка — про 1825 р. — зареєструвала поїздку до Рима на батьківській тартані «Санта Репарата».

Персональна картка юнги з ніццького архіву й досі лишається єдиним вірогідним свідченням року першого плавання Гарібальді до Одеси — 1824-го, який поклав початок його знайомства з Україною. Ця віхова дата наводиться в новітніх студіях А. Широко¹⁷ та інших фахівців з історії Рісорджименто, введена в обіг сучасних науково-довідкових видань («Біографічний словник італійців», 1999, т. 52: стаття Дж. Монсаграті¹⁸ тощо).

В історії першої подорожі Гарібальді є ще момент, який викликає запитання: чому його послужний список називає бригантину «Костанца» «російською», хоча її власниками були сардинські негоціанти. Пояснення

знаходимо у площині зовнішньополітичних відносин Сардинського королівства. «Російськими» в цей час вважалися й інші сардинські кораблі, маршрути яких пролягали до чорноморських портів. Вони йшли під російським прапором, підняття якого їм дозволялося царським урядом за відсутності сардинсько-турецької угоди про торговельне судноплавство, лише в такій спосіб Порто пропускала їх через контрольовані нею протоки Босфор і Дарданелли в Чорне море.

Рейс «Костанци», яка належала до типу двощоглових бригантин, пристосованих для багатомісячних плавань у відкритому морі, зайняв в обидва кінці (Ніцца–Одеса–Ніцца) півроку — термін, звичайний для епохи вітрильного флоту. Вона стала на цей час для юнги Гарібальді і домівкою, і місцем роботи, і школою професійних знань та навичок, й здобулася на емоційно забарвленій опис у «Мемуарах»: «Якою чудовою була ти, «Костанца», на якій мені судилося борознити Середземне, а потім і Чорне море! Твої міцні борти, стрункий рангоут, простора палуба і жіночий бюст на носу назавжди закарбувалися в мою пам'ять»¹⁹. До цього слід додати опис, складений мовою ділового документу — судового реєстру, що знайшовся в генуезькому архіві, де вказано важливий параметр «Костанци» — вантажність: 225,85 тонн²⁰. За відзивом Гарібальді маємо й характеристику його першого морського наставника в поїздках до України — Анджело Пезанте: «Найкращий морський капітан, якого мені довелося зустрічати»²¹. Капітан «Костанци» посів особливе місце у справі знайомства Гарібальді із світом слов'янського Сходу як активний учасник економічної розбудови тамтешнього приморського регіону та його міжнародних торговельних зв'язків.

Перебуваючи в команді Пезанте, Гарібальді відкрив для себе слідом за Одесою ще один центр хлібних перевезень — Таганрог, до якого у складі екіпажу в 15 чол. вирушив з Ніцци 21 березня 1826 р. На борту «Костанци» тоді були олія і цукор, а на зворотному шляху — збіжжя²². Це була остання подорож Гарібальді під керівництвом А. Пезанте. Відтоді вони працювали окремо, але, як і раніше, на морських шляхах України. Та чи зберігалися між ними зв'язки в подальшому? Певне світло на це питання проливають два листи Гарібальді до Пезанте за 1848-й рік, надіслані після повернення в Італію з еміграції. 10 липня він писав: «Я залишаюся вашим другом на все життя і в тому разі, якщо доля покличе мене служити моїй країні на морі». У листі від 14 вересня, передаючи палкі вітання, дякував, додаючи, що ніколи не забуде його»²³.

Капітан Пезанте був відомою постаттю в портових містах України. Хроніка судноплавства за 1833-й рік у часописі «Одесский вестник» повідомляла, зокрема, про його участь у каботажних перевезеннях. У листопаді «Костанца» «під команду сардинського шкіпера Анджело

Пезанте» здійснювала вантажний рейс з Одеси до Євпаторії, а в грудні, повертаючись звідти, перевозила баласт, адресований негоціанту Сарторіо²⁴. П'єтро Сарторіо, один з найзаможніших городян Одеси, володів капіталами, які за даними 1833 р. перевершували 1,5 млн. рублів. Як власник комерційної компанії з торгівлі збіжжям, він уже в 1820-х рр. посідав перше місце серед одеських експортерів. Його фірма також поставляла для брукування вулиць камінь (що засвідчують згадані рейси з «баластом»). Інтереси Сарторіо сягали й культури Одеси, діяльності в місті італійської опери, для якої він набирав співаків в Італії²⁵.

Під прапором «Костанци» Гарібальді вперше відкрилися світи зарубіжних країн і народів. У своїх спогадах він не залишив описів побаченого й почутого в подорожах під орудою капітана Пезанте. Зате ми можемо говорити про настрої і думки, з якими молодий моряк вдивлявся у картини життя далеких країн. У «Мемуарах» він писав, що поряд з властивою юності жагою поринути у незвідані пригоди його хвилювала доля «знедоленої» вітчизни. На шляху до Одеси юнга Гарібальді згадував її, слухаючи на містку «Костанци» народні пісні про кохання, які хором співали матроси-весляри: «Якби вони співали мені про батьківщину, про Італію і про її нестерпні страждання[...] Чи сказав хто-небудь нам, юнакам, що у нас є батьківщина, Італія, за свободу і відродження якої треба боротися?»²⁶

Важливим імпульсом патріотичних рефлексій Гарібальді стали події, які відбувалися в Греції, поміж островами якої «Костанца» просувалася до Одеси і Таганрога. Від 1821 р. Морея (півострів Пелопонес) і Архіпелаг були охоплені полум'ям визвольної війни проти османського панування. 1824 р. бойові дії розгорнулися з новою силою, а в різних країнах активізувалися прихильники грецької свободи. Знаковою для руху солідарності стало прибуття в Морею симпатика національних змагань, видатного англійського поета-романтика Дж.Г. Байрона, яким палко захоплювався юнга Гарібальді. Хоча султанський уряд повністю замовчував повстанську боротьбу, звістки про її перебіг передавалися і в Константинополі, де перехрещувалися шляхи південноєвропейської торгівлі від Іспанії до України. Розмаїття інформації з Греції, яка циркулювала в столиці імперії, засвідчує рапорт (5(17) березня 1824 р.) виконуючого спеціальне доручення в Константинополі російського дипломата М.Я. Мінчакі, який для складання документу скористався відомостями «від приватних осіб». Йшлося про те, що у фортецях Мореї, захоплених греками, «лорд Байрон» разом з «кількома англійськими офіцерами займається підготовкою військ». Англійські судна доставили вояків і боеприпаси. Створено майстерню «для лиття гармат і ядер». Байрон також привіз велику суму коштів і особисто розподіляє «грошову допомогу»

серед греків. Поширення набула звістка про його передчасну кончину в Міссолунгі, що зафіксував М.Я. Мінчакі у наступному рапорті від 15(27) травня 1824 р., зазначаючи: для греків Байрон «пожертвував своїм майном і ризикував життям»²⁷. Війна проти османських поневолювачів і жорсткості їх щодо грецького населення також нагадували про себе численними біженцями на вулицях Одеси і Таганрога, де бригантина «Костанца» у 1824 і 1826 рр. завантажувалася збіжжям. Греки влаштувалися тут на поселення, а деякі, здатні володіти зброєю, поверталися назад на визвольну війну.

На островах Архіпелагу, який перетинали торговельні маршрути до Чорного моря, Гарібальді контактував під час зупинок з учасниками грецького руху. Один з достеменних фактів наведено в його листуванні із німецькою письменницею Шварц (псевдонім «Е. Мелена»): на острові Зеа він познайомився з начальником порту, у якого навчився співати грецьку патріотичну пісню²⁸. Переймаючись «грецькою справою», Гарібальді заходився вивчати грецьку мову, коли протягом багатьох місяців залишався у Константинополі під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр.²⁹

У цей час він був членом команди іншої бригантини — «Кортезе», якою керував досвідчений мореплавець Карл-Антоніо Семерія — капітан 1-го класу з 1818 р., який у цьому званні на судні «Ле тре куджине» здійснив своє перше плавання до Одеси — в 1819 р. Вітрильник «Кортезе», як і «Костанца», належав компанії братів Джоанів. Його вихід з Ніцци у рейс до Таганрога відбувся 12 вересня 1827 р. Для Гарібальді це була знаменна поїздка: він вперше обійняв посаду «другого капітана». У підпорядкуванні Семерія і Гарібальді була команда матросів з Віллафанки (звідти походив й капітан) та інших містечок Лігурії. Найстарішому з них було 47 років, наймолодшому — юнзі — 10³⁰.

До кінця року «Кортезе» перебувала в акваторії Леванту в Архіпелазі, зупинялася, зокрема, біля острова Мілос. Трохи пізніше сардинський консул у Константинополі у своєму записі в реєстрі судна зазначив, що «Кортезе» не вдалося вийти у Чорне море з «форсмажорних» обставин³¹. Адже східна частина Середземномор'я у другій половині 1827 р. перетворилася на театр воєнних дій; направлені сюди ескадри Росії, Великої Британії і Франції блокували турецько-єгипетський флот у бухті Наварин. 8 жовтня там сталася морська битва, яка завершилася розгромом турків і єгиптян й після якої кораблі союзників вийшли на вартування шляхів торговельного судноплавства. Тоді ж припинилися дипломатичні відносини між Портою і союзними державами, представники яких покинули Константинополь (листопад–грудень 1827 р.). Тимчасом султан виступив з відозвою до підданих своєї імперії, оголосивши, що «двір Російський є

непримиренним ворогом народу мусульманського і Оттоманської Порти»³². Він анулював Акерманську конвенцію 1826 р., що означало не дійсним записане в ній турецьке зобов'язання не перешкоджати в усіх водах Порти «вільному плаванню» купецьких суден «під російським прапором», а також суден інших держав, які довозять у Росію і вивозять з неї товари³³. Ця умова конвенції найперше торкалася торговельних портів Новоросійського генерал-губернаторства (під текстом конвенції стояв, зокрема, підпис його очільника графа М.С. Воронцова), до якого входили головні центри продажу зерна — Одеса і Таганрог.

Бригантина «Кортезе», яка зупинилася у порту Константинополя, так і не змогла вийти в Чорне море і 13 березня 1828 р. повернулася в Середземне море, де курсувала в його східній частині. Серед місць, які вона відвідала, були Смірна і Архіпелаг, зокрема, згаданий вище острів Зеа, який перебував під контролем грецьких патріотів. 6 травня «Кортезе» знову прибула до Константинополя, де й зупинилася в очікуванні турецького дозволу на вихід у Чорне море, який одержала лише 21 червня. Це був період, коли Росія і Порта знаходилися вже у стані війни, оголошеної імператором Миколою I в маніфесті від 14 квітня. В ньому містилася заява, на яку звернув увагу царський сановник П.Г. Дивов (через 5 днів після маніфесту він був призначений керуючим міністерством закордонних справ Росії), занотувавши у своєму щоденнику 15 квітня 1828 р.: «В оголошенні [війни] мене вразило одне місце, а саме, де йшлося про бажання забезпечити всім націям свободу плавання по Босфору. Очевидно, це вказує на бажання оволодіти Босфором, бо не оволодівши ним, не можна забезпечити бажане»³⁴. Султанський уряд з свого боку не хотів позиціонувати себе противником «всіх націй» та міжнародної торгівлі і заборонив прохід протоками російським суднам, залишивши, незважаючи на війну, можливість іншим державам користуватися ними.

Плавання «Кортезе» на ділянці Константинополь–Таганрог–Константинополь тривало (разом із стоянками в портах) два місяці, після чого бригантина вирушила до італійських берегів, але вже без свого другого капітана на борту. Через хворобу Гарібальді змушений був залишитися в турецькій столиці. Про тамтешнє побутування дещо дізнаємося з «Мемуарів». Його константинопольське оточення представляла місцева італійська діаспора. Час, вільний від репетиторства, яким довелося заробляти на прожиток, він присвячував самоосвіті, тоді ж взявся за вивчення мови грецького народу, доля якого була тепер пов'язана з результатами російсько-турецької війни. Ця війна, як згадував Гарібальді, «продовжила» його перебування в Константинополі³⁵. Але і після її закінчення він не поспішав повернутися на батьківщину. Брак документальних матеріалів залишає не з'ясованою цю затримку на чужині.

У матрикулі Гарібальді за 1831–1835 рр., яка збереглася в генуезькому архіві, поновлення його морської діяльності датується 24 лютого 1832 р., коли він розпочав працювати на бригантині «Клоринда». Та в цьому ж документі позначена ще одна дата: «13 травня 1831 р.», а збоку в графі про участь у навігації записано: «6 місяців 43 дні»³⁶. Саме ця дата міститься й у матрикулі капітана «Клоринди» Кларі за 1831–1835 рр. і супроводжується нотаткою, що цього дня відбулося озброєння судна. У ті часи торговельним суднам перед виходом у плавання передавалася зброя для захисту від піратів, які особливо активно діяли в Східному Середземномор'ї. Несподівану відповідь щодо записів про 1831 р. допомагає знайти автограф Гарібальді — написаний на окремому аркуші перелік його головних битв у 1831–1871 рр., який починається записом: «1831. Бій в Архіпелазі з грецькими піратами. Поранений легко у праву руку»³⁷. Отже, виявляється, своє перше бойове хрещення герой Італії і «Двох Світів» здобув у період подорожей в Україну, а кораблем, на якому він бився із морськими нападниками, був вітрильник «Клоринда». Ця бригантину, як і «Костанца» та «Кортезе», на яких раніше плавав Гарібальді, належала хліботорговельній компанії братів Джоанів: була побудована за кордоном, її вантажність сягала 223 тонн, на озброєнні мала дві гармати, 50 рушниць, 4 шаблі, боєприпаси. Капітан Сімоне Джузеппе Леопольдо Кларі, 1802 р. народження, родом з Турина, мешканець Ніцци був офіцером королівського військового флоту. Його найближчий помічник Дж. Гарібальді обіймав посаду другого капітана з платнею 50 нових лір. У команді (20 чол.) знаходився один з друзів Гарібальді — 22-річний житель Ніцци Едоардо Мутру, який разом з ним в подальшому (1834 р.) взяв участь у підготовці повстання проти сардинської монархії.

У хроніці поїздки Гарібальді, розпочатої на «Клоринді» з Ніцци 24 лютого 1832 р., збереглися такі відомості: 8 травня — прибуття до Константинополя, 7 травня — вихід у Чорне море, 28 травня — зупинка в Керчі для проходження карантину, 13 червня — вихід з Керчі в Азовське море, 28 червня — початок зворотної путі, після прийняття вантажу в таганрозькому порту, 1 вересня — прибуття до Віллафранки. Тут, неподалік від Ніцци, завершився рейс, але екіпаж продовжував працювати у напруженому ритмі: через 10 днів «Клоринда» знову взяла курс до Чорного моря, цього разу до Одеси. Серед членів команди було чимало учасників попереднього, таганрозького рейсу, в тому числі згаданий Е. Мутру, а з новачків — Мікеле Гарібальді — один з братів Джузеппе. На шляху слідування бригантину відвідала незалежну тепер (з 1830 р.) Грецію, зупинившись у Салоніках. 7 листопада її прийняла Одеса, де почалося завантаження збіжжя. Перебування Дж. Гарібальді в місті тривало приблизно місяць. На початку січня 1833 р. корабель вже просувався

Босфором у Середземне море до порту Великого тосканського герцогства — Ліворно, одного з найбільших в Європі осередків зерносховищ. Звідти 30 січня 1833 р. «Клоринда» відправилася до Марселя³⁸, де почала готуватися до чергової подорожі — в Приазов'я. Відправлення було призначено на 22 березня 1833 р. Перед виходом в море на її борт піднялася група французів, які мали дістатися до Константинополя. Як виявилось, пасажирами вони стали не з власної волі. Їх висилали з країни за поширення вчення соціаліста-утопіста Сен-Сімона і посадка на «Клоринду» набула характер маніфестації солідарності з ними. Незважаючи на ранній час — починався світанок — зібралося багато людей. За свідченням очевидців, «порт не міг вмістити весь натовп», проводжаючі сиділи також на численних човнах, у повітрі лунали пісні на честь вигнанців³⁹.

Очоловав групу відомий у Франції Еміль Барро, професор риторики, яскраві промови якого друкувалися в сен-сімоністському часописі «Глобус» і 1832 р. вийшли друком у двох томах у Парижі. Поява Барро на «Клоринді» одразу привернула увагу Дж. Гарібальді. Про знайомство і стосунки, які склалися тут між ними, йдеться у спогадах Гарібальді, опублікованих за редакційною версією О. Дюма і викладених у властивому для художника слова стилі. Гарібальді розповідав: «іноді чув про цю секту (сен-сімоністів. — *М.В.*), що її адепти були переслідуваними апостолами нової релігії. Я зацікавився з її очільником, представившись італійським патріотом.

Відтоді протягом прозорих східних ночей [...] ми обговорювали національні проблеми, якими на той час обмежувався мій патріотизм, а також велику проблему всього людства». У розмові з Гарібальді Барро твердив, що «людина, коли захищає свою батьківщину або нападає на батьківщину інших, є борцем, гідним на схвалення у першому випадку, і злочинцем — у другому. А та людина, яка стала космополітом і віддає свій меч і свою кров кожному народові, котрий виступає проти тиранії, — є більш ніж солдат, вона — герой». Своє світобачення після бесід з Барро Гарібальді схарактеризував такими словами: «Мою душу несподівано осяяло світло. До Ніцци я повернувся сповнений жаги нової діяльності». У покликанні, яка раніше вбачалася йому у самій професії «морського капітана», відкрилися «незвідані досі обрії»⁴⁰.

«Лекції» головного проповідника сен-сімонізму, почуті Гарібальді на палубі корабля, торкалися, зрозуміло, самої мети діяльності вигнанців після прибуття на схід — пропаганди жіночої емансипації. Ще 1830 р. Барро виступив у «Глобусі» із статтею «Жінки», де, змальовуючи суспільство майбутнього, відзначав, що в ньому не може бути дві політики і дві моралі — окремо для чоловіків і для жінок. У своїх інших

виступах він закликав до побудови справедливої системи суспільних відносин. Покликаючись на минулу французьку революцію, якою буржуазія скинула феодальний режим гноблення, писав: «Чи значить це, що тільки буржуа мають користуватися результатами перемоги, плодами розвитку науки і промисловості? Хіба вони не бояться, що одного чудового дня народ спитає: «як це трапилося, що в країнах, де більше за все виробляють, ми, творці всього, позбавлені всього?»⁴¹.

На «Клоринді» Гарібальді зацікавився й з іншими членами сен-сімоністської групи. Серед них був Фелісьєн Давід, у майбутньому визначний композитор-романтик. Вступивши 1831 р. до товариства сен-сімоністів, він писав пісні для їхніх концертів. Славу Давіду зробила ода-симфонія «Пустеля» (написана 1844 р. на текст поета, теж послідовника вчення Сен-Сімона — О. Колена), де було використано мотиви арабської музики, з якою він познайомився в країнах Сходу після мандрівки на «Клоринді». Зазначимо, що «Пустеля» звучала в Україні і її популярності сприяв співвітчизник Гарібальді, виходець із Сардинії Анджело Резоалі, викладач київського Володимирського кадетського корпусу, який 1865 р. під час виконання симфонії був читцем її тексту⁴².

У спробах окреслити коло сен-сімоністського оточення Гарібальді на «Клоринді», однак, безпідставно називається відомий підприємець Ф. Лессепс, який «вже тоді мріяв про прориття Суецького каналу»⁴³. Виявлений в генуезькому архіві реєстр судна дає можливість встановити імена всіх французьких учасників тодішньої подорожі. Запис, зроблений тут генеральним консулом Сардинії в Марселі 22 березня, тобто в день відходу у плавання «Клоринди», підтверджував, що «на судно сідають для проїзду до названого місця (Константинополя — *М.В.*) синьйори». Далі йшов список 13 осіб: Мартен Ф., Абрі Е.Ф., Конья Дж., Граналь П., Ріго А., Барро П.А.К.Е., Давід Ф., Дешанн (або Лешанн) П.Т., Турно Ф.П., Бонавентура Ф., Лефевр К.Ш., Гербен Т., Тоше Дж.Л.⁴⁴ До цього слід додати, що Ф. Лессепс у цей час був державним чиновником Франції, від 1831 р. служив віце-консулом в Каїрі, а в 1833 р. там же став консулом⁴⁵.

На прощання з Гарібальді Барро подарував книгу Сен-Сімона «Нове християнство», з якою герой Італії не розставався до кінця свого життя, сповідуючи проголошену нею ідею соціальної справедливості як фундаментальний принцип людського буття. «Згідно з принципом, Богом даному людям як правило поведінки, — писав Сен-Сімон, — вони повинні організувати суспільство способом найвигіднішим для найбільшої їх кількості; в усіх цих працях і діях метою їх має бути якнайшвидше і якнайповніше поліпшення морального і фізичного існування найбільшого за чисельністю і найбільш бідного класу. В цьому, і тільки в цьому, полягає божественний елемент християнської релігії»⁴⁶.

15 квітня, в день прибуття до Константинополя, французи покинули «Клоринду». Гарібальді продовжував путь до азовських берегів, а Барро ступивши на турецький берег, одразу виголосив «вітання жінкам Сходу», започаткувавши цим тут проповідницьку місію сен-сімоністів. Османська влада з свого боку зажадала від французького посольства «негайно відправити їх назад». У зв'язку з цим посол Франції віце-адмірал Руссен доповідав у Париж, що прибула з Марселя група проповідує «у найбільш людних місцях» Константинополя, проголошує «культ жінки-месії», своє вчення представляє у супроводі співів. Все це, на думку турецьких властей, створює небезпеку «публічного бунту»⁴⁷. До сен-сімоністів було вжито репресивних заходів — заарештовано і відправлено до Смірни.

Їх історія, втім, знайшла продовження там само, на Сході наступного року. У березні 1834 р. до російської місії в Константинополі звернулися «Петро Барро (з його імені, яке складалося з чотирьох імен, у російських документах називалося лише одне. — *М.В.*), професор, родом з острова св. Маврикія, і Ансельм Марешаль, адвокат з Бельгії». Вони вимагали видати «види» (паспорти) для проїзду до Одеси, що і було зроблено 14 березня після відповіді посольства Франції на запит підтвердити їхні французькі паспорти. Разом з тим у відповіді містилося застереження, що власники цих паспортів «належать до відомої секти сен-сімоністів, деякі з її членів уже з'являлися в Константинополі протягом минулого року і поміж цими останніми Петро Барро вважався старійшиною». 6 квітня окремим листом до новоросійського генерал-губернатора М.С. Воронцова місія у Константинополі повідомила, що видала «вид» на проїзд до Одеси ще одному сен-сімоністу — Євгену Шарпеню, студенту медицини, родом з Гренобля⁴⁸. Намір Барро та його двох однодумців переїхати до Одеси недвозначно засвідчував про новий план проповідницької місії сен-сімонізму — перенесення її з теренів Османської імперії на Південь України. Глава російської місії не забарився сповістити про сен-сімоністів уряд у Петербурзі, звідки 14 квітня шеф жандармів Бенкендорф надіслав Воронцову наказ Миколи I, щоб Барро і його супутники «після прибуття до Одеси повернуті були до Константинополя із заборонаю їм зворотного в'їзду в Росію». Та на час видання наказу сен-сімоністи вже були в Одесі і відбували на території порту термін карантину і лише наприкінці квітня одеському градоначальнику надійшов припис генерал-губернатора про висилку Барро, Марешаля й Шарпеня. 8 травня їх відправили «на судні шкіпера Андрія Вукаsevича»⁴⁹.

Повертаючись до рейсу «Клоринди» із сен-сімоністськими соціалістами на борту, слід зазначити, що після Константинополя, де Барро і його спільники зійшли на берег, бригантина поспішила до Керченської протоки. Треба було встигнути дістатися до Таганрога і повернутися назад до

закриття навігації на Азовському морі, яке вже у листопаді сковувала крига. Але перед тим, за діючими правилами, корабель мав витримати в Керчі 30-денний карантин. 12 травня «Клоринда» досягла керченського порту, в якому вже стояло багато іноземних суден у чеканні дозволу увійти в Азовське море. Її екіпаж приєднався до моряків інших торговельних кораблів, невдоволених великим терміном карантинних заходів. Користуючись прибуттям до Керчі генерал-губернатора графа М.С. Воронцова, капітан «Клоринди» від імені усіх капітанів звернувся до нього з клопотанням вирішити обтяжливу для іноземних мореплавців проблему. Його заява була прийнята і термін карантину скорочено до 15 днів. Інформація про новий режим для судноплавства в Керчі набула поширення в портах зарубіжних країн. У зв'язку з цим генуезька газета «Corriere mercantile» («Торговельний вісник») підкреслювала, що керченське питання було розв'язано «завдяки особливо капітанові сардинської бригадини «Клоринда» Леопольдо Кларі»⁵⁰.

27 травня, тобто через 15 днів карантину, «Клоринда» вже рухалася Азовським морем. У біографіях Гарібальді Керч згадується лише побіжно — як місце зупинки на шляху до Таганрога, питання про перебування його в Керчі взагалі не порушувалося. Тимчасом місто завдяки порту, відкритому 1822 р. для іноземних суден, швидко перетворювалася на великий осередок міжнародного торговельного судноплавства і відповідно на осідок дипломатичних представництв, які мали надавати сприяння морським екіпажам їхніх держав. Сардинське королівство одне з перших призначило сюди свого віце-консула, яким став Антоніо Гарібальді. Його призначення було визнано указом Правительствующого сенату Російської імперії 4 жовтня 1828 р. А від 14 грудня 1829 р. у нього з'явилася друга посада: за поданням комітету міністрів імператор Микола I «наказати звелів» визнати його французьким консульським агентом у Керчі⁵¹. А. Гарібальді був зною особою в приморських містах новоросійського генерал-губернаторства, активним прихильником розвитку торговельних зв'язків Північного Причорномор'я й Приазов'я з Італією та іншими західними країнами. Він походив із Сардинії, де починав діяльність на флоті. Переселившись потім до Феодосії, А. Гарібальді 1817 р. обійняв там посаду сардинського віце-консула⁵², працюючи водночас негоціантом. У 1819 р. переїхав до Таганрога, «куди перевів і діла свої»⁵³ і де жив до отримання посади в Керчі, в якій працював до кінця життя (помер 1846 р.). У некролозі газета «Одеський вестник» так характеризувала його ділові і людські якості: «Діяльний, пунктуальний і чесний у ділах, приємний у спілкуванні і обов'язковий у побуті»⁵⁴.

Але яке відношення до віце-консула Антоніо Гарібальді мав капітан 2-го класу Джузеппе Гарібальді? Однофамільці (прізвище Гарібальді одне

з найпоширеніших серед італійців) чи родичі? І чи були між ними якісь контакти? Дійти відповіді допомогли виявлені одеським письменником-краєзнавцем Г. Зленком спогади Олександра Сумарокова, забутого нині літератора, який у 1830–1834 рр. викладав французьку та італійську мови в керченському училищі і був знайомий з Антоніо Гарібальді. Розповідаючи про розвиток міста того часу — будівництво, зростання населення, він згадав серед керченців віце-консула Антоніо Гарібальді: «Це був рідний дядько знаменитого Гарібальді, який в 1830 році приїздив до Керчі на побачення із своїм дядьком. Чи гадав хтось з нас, що майбутня славнозвісна особа була в стінах нашого міста?»⁵⁵.

Самий факт зустрічі, засвідчений колишнім керченським педагогом, можна ідентифікувати в контексті рейсів Джузеппе Гарібальді до Таганрога. Але такі рейси, відколи Антоніо Гарібальді оселився в Керчі, в документах датуються лише 1832-м і 1833-м рр. Залишається припустити, що посилення на 1830 р. — помилка пам'яті або що того року відбулася якась невідома історикам поїздка Гарібальді із Константинополя, де він тоді жив після російсько-турецької війни. Отже, ця історія потребує додаткового дослідження. Та попри все, факт керченської зустрічі капітана Дж. Гарібальді із своїм родичем віце-консулом А. Гарібальді не підлягає сумніву. Більше того, маємо підстави вважати, що це була не єдина зустріч у Керчі 1830-х рр., а раніше — в Таганрозі, де у другій половині 1820-х рр., мешкав А. Гарібальді і де перебував Дж. Гарібальді, подорожуючи на торговельних бригантинах «Костанца» і «Кортезе».

Плавання 1833 р. ознаменувалося ще однією подією, яка справила вплив на всю подальшу діяльність Гарібальді. Вона сталася у Таганрозі, куди «Клоринда» прибула на початку червня. Як звичайно, розпочався трудомісткий процес завантаження судна традиційним експортним товаром — збіжжям. З причин мілководдя великотоннажні кораблі не могли швартуватися безпосередньо в порту й зупинялися далеко на рейді і вантажі транспортувалися з допомогою човнів, які курсували між причалом і суднами. Човнами добиралися до міста й члени суднових екіпажів. В генуезькому архіві зберігся запис виконуючого обов'язки сардинського консула в Таганрозі Раффаеле Кікозоли про відправку «Клоринди» у зворотню путь — 10/22 червня 1833 р. Як бачимо, у розпорядженні Дж. Гарібальді було небагато часу для перебування в місті, де одного червневого дня й сталася його зустріч з «італійським патріотом» (так характеризується новий знайомець Гарібальді у спогадах, виданих вперше за редакцією А. Дюма у 1860-х рр.). В них зазначалося, що знайомство відбулося на борту корабля⁵⁶. В остаточній редакції «Мемуарів» (1871–1872 рр.) самого Гарібальді описові цієї події передуює пояснення: «Від ранніх літ палко кохаючи свою країну і страждаючи через те, що вона

перебуває у рабському становищі, я жадав бути втаємничений в її відродження». А далі писав: «Під час одного плавання до Таганрога я зустрівся з молодим лігурійцем, від якого вперше отримав деякі відомості про визвольну боротьбу.

Колумб, напевно, не відчував такої радості при відкритті Америки, яку відчував я, коли запізнався з людиною, яка присвятилася визволенню батьківщини. Душею і тілом я віддався цій справі, яку вже давно вважав своєю власною»⁵⁷. Джерелом нових подробиць зустрічі стала опублікована після смерті Гарібальді його біографія у двох томах, написана близьким другом і бойовим соратником, згодом особистим секретарем — Джузеппе Гуерцоні. Тут місцем зустрічі називається «локанда» — заїжджий двір, де за спільним столом зібралися кілька «італійських моряків і неогоціантів». Один з них почав говорити у запалі «про Італію, про її минулу велич і жалюгідне сьогодні, її оману і жертви» і Гарібальді відтоді став його другом й був посвячений «у найвищі таємниці Батьківщини»⁵⁸.

У своїх «Мемуарах» Гарібальді не назвав імені «молодого лігурійця» і біографи слушно шукали його в колах революційно-демократичної організації «Молода Італія» (заснованої 1831 р. у Марселі), яка проголосила найвищу мету італійських патріотів — національне визволення й об'єднання батьківщини. У планах поширення своєї діяльності в Італії і за кордоном вона активно спиралася на моряків торговельного флота. Серед перших, хто приєднався до патріотичного братерства «молодих італійців», був Джованні Баттиста Кунео (1809–1875). Саме він, за твердженням Дж. Гуерцоні, був тим палким промовцем у таганрозькій «локанді», який залучив молодого моряка з «Клоринди» до визвольної організації⁵⁹. Кунео, як і Гарібальді, походив з Лігурії, народився в містечку Онелья і з юних літ обрав морську професію, працював лоцманом. Розпочавши свій політичний шлях з пропаганди визвольних ідей в Генуї і Онельї, він 1834 р. взяв участь у збройній експедиції «Молодої Італії» в Савойю. Після її невдачі змушений був емігрувати в Південну Америку, де співробітничав із Гарібальді, тоді також політичним вигнанцем. Обидва потім повернулися в охоплену революцією Італію, де 1849 р. захищали на барикадах Римську республіку. 1860 р. Кунео збирав фонди для підтримки очоленого Дж. Гарібальді знаменитого походу «Тисячі», який завершився поваленням деспотичного режиму в Неаполетанському королівстві⁶⁰.

1850 р., коли монархічна реакція в Європі справляла перемогу над революціями 1848–1849 рр., Кунео видав книгу про героя тієї доби — свого друга Джузеппе Гарібальді, де розповів про його боротьбу за свободу народів і його таганрозьку історію: «Наближався час, коли Італія

мала знову спробувати здолати, хоча намарно, свою нещасливу долю. Гарібальді близько запізнався із сміливцями, яких не відстрашувала байдужість багатьох, а значення цього знайомства виразно підкреслили його деякі вірші, коли у Таганрозі «перед лицем рабів-козаків», як писав він, був посвячений «у найвищі таємниці одним утаємниченим»:

«За юнацької пори...

Там на кригах Понту він поклявся

Віддати життя за рідну землю»⁶¹.

Гарібальді — поет... Його реноме письменника, звичайно, не може зрівнятися із неосяжною славою військових подвигів, але вони виходили з одного джерела — ідеалів визволення народів. Перу Гарібальді належать, зокрема, три автобіографічні романи, поезії. Цитовані вище рядки з неопублікованого віршу засвідчують, що під знаком цих ідеалів його творчість переймалася водночас темами і рідної Італії, і відкритої у плаваннях України. У таганрозькому вірші Гарібальді послуговується властивими для тогочасної романтичної поезії виразними засобами. Це і антична назва Чорномор'я — Понт, і образ козаків — символ боротьби за свободу. Але герої його твору вийшли не з літератури, а з реального життя, яке він спостерігав на берегах оспіваного ним древнього Понту.

Неодноразово відвідуючи Таганрог (документально засвідчено чотири плавання до цього міста), Гарібальді мав можливість докладно познайомитися з найбільшим приазовським портом, рушієм розвитку якого була комерція. Звідси на середземноморський і турецький ринки йшли великі потоки товарів і головний в їх номенклатурі — пшениця, вирощена в українських степах працею кріпаків поміщицьких господарств. У період навігації, яка тривала з квітня до середини листопада тисячі українських селян — візників збіжжя заповнювали вулиці Таганрога. Ї серед самих жителів міста його найчисельніша частина належала до селянського стану. За даними 1838 р., тут було зареєстровано 8064 державних і поміщицьких селян, а разом з двірськими «при будинках панів» і «за паспортами» — 9454. Друге місце за кількістю посідали «міщани і посадські тутешні та іногородні» — 4665⁶². За етнічними ознаками більшість населення складали українці і росіяни, прошарок іноземців налічував 295 осіб та 22 купців 3-ї гільдії. Серед них місцева італійська громада виявляла особливу активність в експортно-імпортних торговельних операціях. У 1830-х рр. провідну роль у продажу хліба за кордон відігравали купці 1-ї гільдії Антоній Россі, Лука Скараманга, Іван Делапорта і К^о та ін.⁶³

Українців подорожники першої половини ХІХ ст. найчастіше характеризували за їх самоназвою — «козаки». Німецький економіст А. Гакстгаузен, який відвідав різні регіони України, в тому числі її південь,

зазначав у своєму дослідженні, що українець «кохається у спогадах про героїчні вчинки своїх предків. Коли його спитати: хто він, то відповідь із радістю і гордістю: «Я козак!»⁶⁴. Власне, такої інтерпретації додержувалися морські довідники. Одне з найповніших британських зібрань відомостей з навігації у Південній Європі, описуючи центр торговельної активності Таганрога — гостиний двір, повідомляло, що у загальному натовпі тут «змішуються моряки всіх середземноморських країн із вірменами, татарами і козаками»⁶⁵.

Українське середовище Таганрога нагадувало про себе, проте, не тільки своїми самобутніми національними ознаками, а й безправним становищем його селянської маси, що служило постійним джерелом соціальної напруги і конфліктів з владою. Трагічним наслідком закінчилося придушене в 1820 р. царським військом повстання селян навколишніх слобід проти кріпаччини, яким в їх вимогах «вольностей» допомагали жителі Таганрога⁶⁶.

Отже, віршування про поневолених козаків, яким займався у Таганрозі Дж. Гарібальді, мало реальне підґрунтя, зокрема, в самій історії міста. Природно постає питання про його контакти в Таганрозі й в Україні взагалі, які, однак, не залишили документальних слідів, за винятком стосовно тамтешніх італійських поселенців. Епізод, який стався з ним саме в Таганрозі, — підтвердження цього і проливає світло на перебування Гарібальді в місті й стосунки з царською владою. Під час прогулянки у гурті моряків він був заарештований поліцією за «гучний спів» на вулицях. Звільнений за посередництвом «впливового» італійського комерсанта за умови залишатися на своєму кораблі, він, нехтуючи заборону, з'явився в місті і зазнав нового арешту⁶⁷.

Свій останній рейс в Україну Гарібальді зробив наступного, 1834-го року, відпливши 26 липня з Марселя до Одеси на французькому судні «Уніон». В екіпажі він числився матросом на ім'я Джузеппе Пане, жителя Неаполя, 27 років. До приховування свого справжнього прізвища Гарібальді вдався внаслідок переслідування сардинським королівським трибуналом, який ухвалив йому смертний вирок (заочно) за участь у підготовці «Молодою Італією» антиурядового повстання на військово-морському флоту в Генуї, де він відбував військову службу після повернення з плавання до Таганрога в 1833 р. Рятуючись, Гарібальді нелегально перетнув кордон Франції, деякий час переховувався в Марселі, де, нарешті, знайшов роботу на «Уніоні», яким командував капітан Ф. Газан. Плавання тривало понад 7 місяців і завершилося 2 березня 1835 р. там, де й починалося, — в Марселі. «Уніон», як засвідчують документи марсельського порту, був торговельним бригам, побудованим 1814 р., мав вантажомісткість 165 тонн і належав судовласникові Міллону. Команда

складалася з 9 чоловік⁶⁸. Хоча Гарібальді значився в реєстрі матросом, фактично виконував обов'язки помічника капітана (другого капітана).

Історія подорожі Гарібальді інкогніто не залишила якихось інших свідчень, крім запитань. Одне з них — щодо терміну плавання, яке виявилось на 2 місяці довшим за ті, які звичайно здійснювалися на маршруті Західне Середземномор'я — Одеса в обидва кінці. Відповідь, за браком ширших відомостей, може бути здогадною: екіпаж виконував додаткові рейси. Щодо мотивів, з яких Гарібальді найнявся на «Уніон», то це була можливість, за скрутних матеріальних умов політичного скитальця, заробити на прожиток. Разом з тим слід вказати й на іншу причину: перебування у Франції було для нього небезпечним, що засвідчує знайдений в муніципальному архіві Марселя лист поліції до мера міста від 1 березня 1834 р. про «Гарібальді Джозефа, п'ємонтського втікача». «Припускається, — йшлося в ньому, — що він вирушив до Марселя». Відтак висловлювалося прохання «дати необхідні розпорядження щодо його розшуків і в разі виявлення його в Марселі, заарештувати»⁶⁹. Зазначимо, що розшуки з метою арешту і наступної передачі в руки сардинського «правосуддя» виконувалися французькою поліцією стосовно всіх учасників повстанської акції «Молодої Італії» 1834 р. в Савойї і Генуї. Покидаючи Францію, вони змушені були обирати своїм тимчасовим притулком інші країни Європи, а також Америку. Один з цих напрямів пролягав до приморської України, яким чи не першим скористався «змовник» з Генуї Нікколо Моркіо, прибувши у серпні 1834 р. з Марселя до Одеси, де засвідчив придбаний у Константинополі бельгійський паспорт і негайно вирушив у напрямі до Таганрога. Лише за наполяганням сардинського консула в Одесі до його розшуків (безрезультатних) долучилася російська поліція⁷⁰.

Привертає увагу те, що перебування в Одесі Н. Моркіо і Дж. Гарібальді близько збіглося у часі: «матрос Пане» приїхав буквально по свіжих слідах спільника по «Молодій Італії», коли наглядаючі органи царської адміністрації в Одесі і сусідніх губерніях Російської імперії перебували у стані підвищеної пильності у зв'язку з інформацією про учасників антимонархічного виступу в Сардинії. Невідомо, чи були і у Гарібальді наміри сховатися від переслідувань у добре знайомих йому місцях України. Але очевидним для нього було те, що репресивний апарат монархічних правителів об'єднався в прагненні знищити провідну силу національно-визвольних рухів в Європі, до якої належав, — «Молоду Італію». Повернувшись до Марселя, він у серпні 1835 р. влаштувався працювати боцманом на французьку бригантину «Нотоньє», яка взяла курс на Ріо-де-Жанейро. В Америку Джузеппе Гарібальді плыв з паспортом на те саме ім'я, з яким перебував востаннє в Одесі, — Пане. За

океаном, на території південноамериканських республік він продовжив боротьбу під гаслами «Молодої Італії», з якими вперше зацікавився у своїх поїздках до України.

Виходом в еміграцію, отже, завершився цілий період життя і діяльність Джузеппе Гарібальді, головною причиною якого були його багатомісячні плавання з Італії і Франції в Україну. Вивчення усієї сукупності виявлених досі документальних матеріалів дає можливість окреслити передусім перебіг цих подій, з'ясувати суперечливе в історіографії питання хронології подорожей «на Схід». Вони тривали впродовж 1824–1834 рр. з перервою, зумовленою російсько-турецькою війною 1828–1829 рр. Достеменно встановлено, що Гарібальді здійснив вісім поїздок у Чорне й Азовське моря і як моряк торговельного флоту працював в Одесі, Таганрозі, Керчі. Маршрути до українського примор'я стали для нього школою професійного зростання від юнги до капітана корабля, а праця мореплавця — перевізника хлібних вантажів — внеском у розбудову міжнародних торговельних зв'язків між Західною Європою і Україною. Разом з тим знайомство з життям інших країн й народів відіграло важливу роль у формуванні суспільно-політичних поглядів Гарібальді, допомогло виокремити становище підпорядкованих імперським режимам греків і українців й усвідомити їх спільну з італійцями мету — боротьбу за свободу. На ґрунті ідейних шукань під час цих подорожей сталася подія, що визначила прийдешній шлях Гарібальді, — приєднання до організованого національно-визвольного руху та його провідного центру — «Молодої Італії».

¹ Берг Н. Поездка в отряд Гарібальди // Русский вестник. — 1859. — Июль. — С. 169.

² Dumas A. Garibaldi. — P., 1860.

³ Записки Юсіфа Гарібальди. Часть первая. — СПб, 1860.

⁴ Невский А.С. Гарібальди // Отечественные записки. — 1860. — Ноябрь.

⁵ Записки Юсіфа Гарібальди. — С. 17, 27, 49; Невский А.С. Вказ. праця. — С. 186, 191.

⁶ Garibaldi G. Memorie. — Torino, 1907.

⁷ Fortini P. Giuseppe Garibaldi marinaio mercantile. — Roma, 1950.

⁸ Scirocco A. Garibaldi. Battagli, amori, ideali di un cittadino del mondo. — Roma-Bari, 2004. — P. 15–18.

⁹ Montanelli I., Nozza M. Garibaldi. — Milano, 2007. — P. 27–36.

¹⁰ Русова С. Біографія Дж. Гарібальді, освободителя Італії. — Ростов-на-Дону, 1905. — С. 8, 12, 15; Бондаренко І. Про Гарібальді, борця за волю італійського народу. — Одеса, 1908. — С. 21, 23; Степняк С. Джузеппе Гарібальді. Біографічний нарис. — К., 1920. — С. 14, 19.

¹¹ *Лурье А.* Гарибальди — М., 1938; М., 1957; *Невлер (Вилин) В.Е.* Джузеппе Гарибальди. Народный герой Италии. — М., 1957; *Його ж.* Джузеппе Гарибальди. — М., 1961; *Його ж.* Джузеппе Гарибальди и его эпоха. В кн.: *Гарибальди Дж.* Мемуары. — М., 1966; тощо.

¹² *Fortini P.* Op. cit. — P. 16.

¹³ *Невлер (Вилин) В.Е.* Джузеппе Гарибальди. Народный герой Италии. — С. 9.

¹⁴ *Гарибальди Дж.* Мемуары. — С. 14.

¹⁵ *Montanelli I., Nozza M.* Op. cit. — P. 30, 597; *Галло М.* Джузеппе Гарибальди. Пер. с франц. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 40, 41.

¹⁶ *Fortini P.* Op. cit. — P. 16.

¹⁷ *Scirocco A.* Op. cit. — P. 7.

¹⁸ *Monsagrati G.* Garibaldi. In: Dizionario biografico degli italiani. — Roma, 1999. — Vol. 52.

¹⁹ *Гарибальди Дж.* Мемуары. — С. 17.

²⁰ Archivio di Stato di Genova (ASG), ruolo 3936, Nizza, 19 aprile 1825.

²¹ *Гарибальди Дж.* Мемуары. — С. 18.

²² *Marina italiana.* — 1927. — Settembre.

²³ *Fortini P.* Op. cit. — P. 48.

²⁴ Одесский вестник. — 1933. — 11 ноября, № 89; 13 декабря, № 98.

²⁵ *Бацак К.* Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII — у першій третині XIX століття. Витоки. Формування. Діяльність. — К., 2004. — С. 112, 113, 200 та ін.

²⁶ *Гарибальди Дж.* Мемуары. — С. 17.

²⁷ Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. — М., 1982. — Т. 5 (13). — С. 366, 368, 464.

²⁸ *Melena E.* Garibaldi. Souvenirs de sa vie publique et privée. — Paris, 1888. — P. 367.

²⁹ *Гарибальди Дж.* Мемуары. — С. 20.

³⁰ *Fortini P.* Op. cit. — P. 17, 59.

³¹ ASG, ruolo 2193, nota di console Truqui, 13 gennaio 1828.

³² *Андриенко В.Г.* До и после Наварина. — М., 2002. — С. 223.

³³ Внешняя политика России XX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. — М., 1985. — Т. 6 (14). — С. 637, 538.

³⁴ Русская старина. — 1900. — Март. — С. 504–505.

³⁵ *Гарибальди Дж.* Мемуары. — С. 20.

³⁶ *Fortini P.* Op. cit. — P. 18.

³⁷ *Sacerdote G.* La vita di Giuseppe Garibaldi. — Milano, 1939. — P. 68.

³⁸ *Fortini P.* Op. cit. — P. 18, 27.

³⁹ *Sacerdote G.* Op. cit. — P. 84.

⁴⁰ *Dumas A.* Garibaldi. — Roma, 2007. — P. 22–23.

⁴¹ *Кучеренко Г.С.* Сен-симонизм в общественной мысли XIX в. — М., 1975. — С. 123, 124.

⁴² *Варварцев М.* Італійці в культурному просторі України. — К., 2000. — С. 195.

- ⁴³ Невлер (Вилин) В.Е. Джузеппе Гарібальді. Народный герой Италии. — С. 14.
- ⁴⁴ ASG, ruolo 5543, 22 marzo 1833.
- ⁴⁵ Enciclopedia universale illustrata Europa — Americana. — Madrid, 1967. — Vol. XXX. — P. 195.
- ⁴⁶ Цит. за: Левандовский А. Сен-Симон. — М., 1973. — С. 219.
- ⁴⁷ Fortini P. Op. cit. — P. 61.
- ⁴⁸ Державний архів Одеської області, ф. 1, оп. 200, спр. 15, арк. 1, 3.
- ⁴⁹ Там само, арк. 14, 18, 28.
- ⁵⁰ Coggiere mercantile. — 1833. — 12 giugno, № 44.
- ⁵¹ Циркуляри по таможенному ведомству. — СПб, 1828. — 5 ноябрь, № 11; 1830, 4 генваря, № 1.
- ⁵² Vitali V. Onofrio Scassi e la vita genovese de suo tempo (1768–1836) con appendice su Raffaele Scassi. — Genova, 1932. — P. 350.
- ⁵³ Одесский вестник. — 1846. — 22 июня.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ Зленко Г. Тайна Джузеппе Гарібальді // Вечерняя Одесса. — 1992. — 15 мая.
- ⁵⁶ Dumas A. Garibaldi. — P. 22.
- ⁵⁷ Гарібальді Дж. Мемуары. — С. 20, 21.
- ⁵⁸ Guerzoni G. Garibaldi. — Firenze, 1882. — Vol. I. — P. 33, 35.
- ⁵⁹ Ibid.
- ⁶⁰ Nota bio-bibliografica // Cuneo G.B. Biografia di Giuseppe Garibaldi. — Milano, 1974 (1-а edizione 1850). — P. 5, 6.
- ⁶¹ Cuneo G.B. Op. cit. — P. 20.
- ⁶² Наш край. Документы по истории Донской области. — Ростов-на-Дону, 1963. — Т. 1. — С. 38.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Січинський В. Чужинці про Україну. — К., 1992. — С. 200.
- ⁶⁵ Purdu J., Findlay C. Laurie's sailing directory for the Strait of Gibraltar and the Mediotteraneo Sea. — London, 1856. — P. 464.
- ⁶⁶ Бровкович Д.А. и др. Таганрог. Историко-экономический очерк. — Ростов-на-Дону, 1948. — С. 34, 35.
- ⁶⁷ Scirocco A. Op. cit. — P. 12.
- ⁶⁸ Fortini P. Op. cit. — P. 38, 39.
- ⁶⁹ Archives communales Marseille, Réfugués italiens, JJ 224, Marseille, 1 mars 1834; Mastellone S. Mazzini e la «Giovine Italia» (1831–1834). — Pisa, 1960. — Vol. II. — P. 206.
- ⁷⁰ Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 442, оп. 784, од. зб. 202, арк. 1, 8.

В статъе рассматривается ранний период (1824–1834 гг.) биографии выдающегося общественно-политического и военного деятеля Италии

Джузеппе Гарибальди, история его морских плаваний «на Восток» и пребывание в Одессе, Таганроге, Керчи. Анализируется его участие в освоении путей международной торговли между странами Средиземноморья и Южной Украиной. Особое внимание уделено знакомству Гарибальди-мореплавателя с положением и борьбой угнетенных народов Европы и присоединению его к национально-освободительной организации «Молодая Италия».

Ключевые слова: Джузеппе Гарибальди, Италия, Украина, международные торговые связи, национально-освободительная борьба, «Молодая Италия».

The article researches early period of the biography of the Italian and world-famous figure Giuseppe Garibaldi, especially his voyages to Ukraine in 1824–1834 and his staying in Odessa, Taganrog, Kerch. It deals with his participation in development of mercantile navigation between Mediterranean countries and the Ukrainian South. Particular attention is paid to acquaintance with the state of oppressed peoples in Europe and to his entry into the «Young Italy» patriotic society.

Key words: Giuseppe Garibaldi, Italy, Ukraine, international mercantile navigation, national liberation movement, «Young Italy» society.